

Політична участь як особливий „зріз” політичної поведінки

Микола Слюсаревський,
член-кореспондент АПН України,
директор Інституту соціальної та політичної психології
АПН України,
президент Асоціації політичних психологів України

У статті розмежовуються ширше і вужче значення терміна „політична участь”. Показано, що саме у вужчому розумінні, пов’язаному із самодіяльністю, самоорганізацією, самоврядуванням громадян, політична участь є тим специфічним „зрізом” політичної поведінки, який потребує спеціального аналізу. Обґрунтовано необхідність пошуку емпіричних індикаторів, які б давали змогу надійно відрізнити власне політичну участь від інших форм політичної поведінки. Закцентовано увагу на політичній іммобільності, абсентеїзмі як антиподах політичної участі. Наведено деякі емпіричні дані, що характеризують політичну участь і прояви абсентеїзму громадян України.

Постановка проблеми

Джерелом влади в демократичних країнах є народ, що зумовлює підвищену увагу науковців, які досліджують політику, зокрема й політичних психологів, до всіх аспектів участі громадян у політичному процесі. Тож закономірно, що вчені дедалі частіше звертаються до такого порівняно нового поняття, як політична участь (англ. political participation). Однак при цьому далеко не завжди очевидні евристичні можливості цього поняття. Нерідко це поняття вживається в контекстах, з яких важко зрозуміти, чи справді несе воно в собі якийсь новий зміст порівняно з традиційним поняттям політичної поведінки, а відтак і чи позначає якусь особливу реальність, що заслуговує бути об’єктом спеціальних досліджень. З’ясувати це ми й хотіли б у своїх нотатках.

Мета статті: проаналізувати змістові обсяги тлумачень політичної участі, співвіднести їх з пов’язаними з нею поняттями і, тим самим, окреслити її як об’єкт досліджень політичної психології та інших наук, що вивчають політику.

Аналіз літератури з питань політичної участі [2; 4; 18 — 21] засвідчує, що це поняття вживається (хоч і не завжди послідовно) у двох значеннях – ширшому (неспецифічному) і вузькому (специфічному). У ширшому значенні під політичною участю розуміють будь-які дії, за допомогою яких „рядові” члени політичної системи (пересічні громадяни) впливають або намагаються вплинути на результати її діяльності. У такому розумінні поняття політичної участі використовується для позначення форм політики, не пов’язаних з професійною політичною діяльністю, тобто є протилежним поняттю політичного функціонування. Головними формами участі в політичному процесі розглядаються, при цьому, причетність громадян до формування представницьких органів державної влади шляхом голосування на виборах різного рівня, а також участь у референдумах.

У вузькому розумінні поняття політичної участі пов’язується з концепцією партисипативної (учасницької) демократії, що набула поширення в країнах Заходу на тлі кризи засад представницької демократії. Головним ціннісним імперативом партисипативної демократії вважається залучення громадянина не лише до виборів представницької влади, а й до підготовки та ухвалення політичних рішень, їх упровадження в життя, контролю за діями посадових осіб тощо [22]. Участь громадян у цих процесах, згідно з концепцією партисипативної демократії, має запобігати зловживанню владою, бюрократизації суспільства, сприяти повнішому відображенню інтересів різних його верств, подоланню відчуження особи від влади. У цьому специфічному розумінні політичну участь розглядають як основу розвитку сучасного громадянського суспільства і його взаємодії з державою. Таке її розуміння розширює простір політики, суб’єктами якої, в контексті партисипативної демократії, все частіше стають неполітичні об’єднання громадян (профспілкові, екологічні та інші організації, „групи інтересів” та „групи тиску” тощо), тому природно, що поряд з терміном „політична участь” для опису аналогічних феноменів використовують також термін „громадянська участь”.

Отже якщо в ширшому значенні у понятті політичної участі переважає акцент на рутинні форми політичної поведінки, то у вузькому (специфічному) значенні це поняття спонукає до аналізу тих її форм, які передбачають самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. Вони можуть бути як конвенційними, так і неконвенційними. Під конвенційними формами мають на увазі політичну поведінку, яка використовує інституційні канали і є прийнятною для домінуючої політичної системи. Під неконвенційними – ту, яка кидає виклик чинним інститутам і панівним нормам або ж відкидає їх. Вважається, що неконвенційні форми, котрі мають переважно вимушений характер, обумовлюються надійністю каналів зворотного зв’язку між громадянами і владою або браком у тих чи тих суб’єктів політики достатніх ресурсів для отримання бажаного політичного зиску [2, с. 75]. Можна назвати й інші причини. Та хоч як би там було, саме в цих формах (і конвенційних, і неконвенційних) найповніше

втілюється психологія людини як самодетермінованого суб'єкта незалежно від того, яке місце в ієрархії політичної системи він посідає. І саме вони заслуговують спеціального аналізу, коли йдеться про політичну участь.

Але це в теорії. В емпіричних дослідженнях політична участь розглядається зазвичай у континуумі поведінкових форм, починаючи з найнижчого, іноді „нульового” рівня активності „політичної людини”. Через те побудовані на основі цих досліджень типології політичної участі постають фактично як типології політичної поведінки пересічних громадян, охоплюючи всі її прояви, аж до не-участі в політичному житті включно.

Такою є, скажімо, типологія М. Каазе та А. Марша, де, залежно від форм політичної участі, які переважають, виокремлено п'ять груп громадян: неактивних, конформістів, реформістів, активістів, учасників акцій протесту [9, с. 157 – 158]. А типологія Л. Мілбратса виходить навіть за межі поведінки „рядових” учасників політичного процесу. Вона охоплює: 1) „глядацьку активність” (роль об'єкта політичних стимулів, голосування, ініціювання політичних дискусій, спроби вмовити інших голосувати відповідним чином); 2) „перехідну активність” (спілкування з представниками влади або політичними лідерами, пожертвування для партії або кандидата, відвідування зборів чи мітингів); 3) „гладіаторську активність” (участь у політичних кампаніях, виконання ролі активіста або члена ядра політичної партії, участь у виробленні її стратегії, кандидатування на будь-яку керівну посаду в політичній сфері, обіймання керівних посад в органах влади чи партії) [9, с. 157]. Тобто, як бачимо, „гладіаторська активність” вбирає в себе й форми професійної політичної діяльності (політичного функціонування).

Можна послатися також на ще одну, менш суперечливу, типологію, наведену в посібнику з політичної психології: 1) реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, що виходять від політичної системи, від її інститутів чи їх представників, не пов'язана з необхідністю високої активності людини; 2) участь у діях, пов'язаних з делегуванням повноважень (електоральна поведінка); 3) участь у діяльності політичних і наближених до них організацій; 4) виконання політичних функцій у межах інститутів, що входять до політичної системи або діють проти неї; 5) пряма дія; 6) активна (зокрема, керівна) діяльність у позаінституціональних політичних рухах, спрямованих проти політичної системи, які домагаються її докорінної перебудови [3, с. 113].

Утім, ця типологія, як і попередні, мають спільну, „континуальну”, основу. Це дозволяє простежити розвиток форм політичної поведінки, так би мовити, від „нижчого” до „вищого”. Разом з тим, за такого підходу залишається в тіні якісний рубіж, який концептуально відділяє політичну участь, засновану на самодіяльності і самоорганізації громадян, від інших форм їх політичної поведінки. І поки цей рубіж не буде достатньою мірою відрефлексований на рівні емпіричних індикаторів, годі й говорити про

методологічний прорив у вивченні політичної участі.

Об'єктивними показниками політичної участі слугують кількість громадян, котрі голосують на виборах, число учасників мітингів, демонстрацій, масових політичних рухів тощо. Вони є її важливими, вихідними, проте недостатніми характеристиками. Тому давно визнано за необхідне поєднувати їх з психологічними показниками, серед яких важливими є мотивація участі та її сприйняття індивідом, суб'єктивне відчуття причетності до політики, до суспільно-політичних подій тощо [3, с. 114].

Д. Ольшанський виокремлює такі основні, на його думку, групи мотивів політичної участі: 1) мотив інтересу до політики та її привабливості як сфери професійної діяльності; 2) пізнавальні мотиви; 3) мотиви влади над людьми; 4) ідеологічні мотиви; 5) перфекціоністські мотиви, що передбачають „перетворення світу”; 6) традиційні мотиви (людина поводить певним чином тому, що так віддавна прийнято в цій місцевості, серед родичів, друзів, знайомих); 7) меркантильні мотиви; 8) так звані псевдомотиви, сформовані під впливом пропаганди, яких людина може навіть до пуття не усвідомлювати [10, с. 157 – 158]. Однак є серйозні сумніви щодо повноти, а головне — специфічності цих груп саме як мотивів політичної участі, тим більше, що відомості про їх емпіричну вірогідність не наводяться.

Не видається досить переконливою і спроба Д. Гончарова звести мотивацію політичної участі лише до інструментальних відносин, у яких сам процес спілкування не становить для людей жодної цінності [4, с. 10]. Ця спроба, по суті, екстраполює раціонально-поведінкову модель голосування на виборах (у її найпростішому варіанті)¹ на політичну участь у цілому.

На думку представників гуманістичного напрямку політичної психології, найважливішим мотивом участі в політиці є не банальний зиск чи політичні оборудки, а глибинні потреби особистості вищого порядку (викл. за [3, с. 58]). При цьому, результати емпіричних досліджень засвідчують, що коли для професійних політиків (політичних лідерів) найбільше значення мають мотиви влади, контролю, досягнень, то в учасників політичного процесу, які прилучаються до нього на громадських засадах, домінують мотиви, пов'язані з особистісним розвитком та афіліацією. Так, дослідник „неформальних” рухів періоду горбачовської перебудови О. Яницький встановив, що найглибша мотивація їх учасників полягала в потребах у самореалізації, прояві своєї індивідуальності, у спілкуванні та самостійному конструюванні різних емоційно насичених соціальних зв'язків [17, с. 49, 50]. Хоча, звичайно, наївно було б думати, що всі громадяни керуються лише такими „ідеалістичними” мотивами політичної участі. Цього не можна сказати, приміром, про студентів з Севастополя – учасників політичних акцій переважно проросійського

¹ Про раціонально-поведінкову та інші моделі голосування на виборах див. у [12].

спрямування, мотивацію яких досліджували А. Пірог і його колеги [11]. Найменш актуальними для них виявилися мотиви ідеологічного плану та інтересу до політики, а найбільш значущими – меркантильні та перфекціоністські мотиви, а також мотив влади над людьми, значення якого з віком, правда, зменшується. Утім, дослідження проводилося за переліком мотивів, виокремлених Д. Ольшанським, тож, можливо, в його результатах і не відображено деяких особливостей мотивації політичної участі, що залишилися поза цим переліком.

Про рівень суб’єктивного відчуття громадянами свого політичного залучення можна скласти уявлення з їх відповідей на запитання: „Чи справляєте особисто ви вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо вас?”. Це запитання протягом кількох років пропонувалося респондентам під час всеукраїнських опитувань, що здійснювалися Інститутом соціальної та політичної психології (ІСПП) АПН України. Ще в жовтні 2004 року тією чи іншою мірою позитивно на нього відповідали лише 8,5 % громадян. Однак у грудні того ж року, під час „помаранчевої революції”, число позитивних відповідей загалом по Україні зросло більш як у 2,5 разу – до 22 %, а серед учасників акції громадянської непокорі на майдані Незалежності в Києві – до 71 %. 2007 року цей показник упав до 14,3 %. Отже простежується очевидний зв’язок між участю громадян в активних політичних діях неконвенційного характеру та їх суб’єктивним відчуттям політичного залучення. Це, з одного боку, видається логічним, але з іншого – наводить на думку, що переважна більшість наших співвітчизників може відчувати свою причетність до політики лише в такий екстремальний спосіб. Політичне повсякдення, на жаль, досі не дає їм такої можливості.

Однією з найголовніших психологічних передумов активної участі в політиці є політична компетентність громадянина. Як її індикатор у міжнародних опитуваннях використовують судження „Я розумію, що треба робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми”. І він свідчить про помітний розрив у рівні політичної компетентності між суспільствами пострадянського простору і країнами розвиненої демократії. Так, якщо в Російській Федерації з таким судженням погоджується 11 % опитаних, то в країнах ЄС – 34 % [14, с. 75]. В Україні цей показник, за нашими даними, становить 16 %.

Про гострий дефіцит в українського суспільного загалу політичних і громадянських компетентностей свідчать і такі результати досліджень ІСПП. На запитання: „Чи достатньо ви обізнані з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства?”, тільки 13,6 % респондентів відповіли: „Так, обізнаний достатньо”. Близько 39 % визнали, що обізнані недостатньо, майже 25 % заявили: „Ні, практично нічого про це не знаю”. Близько 11 %: „мене це не цікавить”. Решта утримались од відповіді. Можна послатися й на результати дослідження, проведеного серед старшокласників і студентів у всіх регіонах України. Обізнаними

щодо політичного життя вважали себе 14 % учнів і 19 % студентів, щодо основних положень Конституції – (відповідно) 30 % і 21%, щодо прав людини – 33 % і 27%. Якщо врахувати, що знання чинної Конституції і прав людини передбачене змістом навчального процесу в загальноосвітній і вищій школі, то такий стан політичної поінформованості учнівської і студентської молоді не може не засмучувати.

Дослідження чинників політичної участі тісно пов'язане з вивченням причин політичної іммобільності, абсентеїзму. Щодо змісту цих понять у політичній науці, як відомо, не існує єдиної думки [5; 13; 16]. Одні автори зводять абсентеїзм до ухиляння виборців від участі в голосуванні на виборах різного рівня (електоральний абсентеїзм), інші тлумачать його значно ширше – як ухиляння людей від використання своїх громадянських і політичних прав, від виконання громадянських обов'язків — зрозуміло, і від участі в голосуванні [5]. В останньому випадку абсентеїзм розширюється до обсягу поняття політичної іммобільності. Але й за вужчого, і за ширшого тлумачення впадає в око якісна неоднорідність абсентеїзму (іммобільності). І саме цією неоднорідністю пояснюється той лінгвістичний парадокс, що часом абсентеїзм, тобто не-участь у виборах чи політичному житті в цілому, вважають однією з форм політичної участі [8, с. 405 – 406]. Підставу для таких інтерпретацій дає те, що абсентеїзм може виражати активне заперечення індивідом чи соціальною групою панівних в суспільстві ідеалів і цінностей чи протест проти політичного режиму, його дій. Але ж абсентеїзм може виражати й інше – звичайну байдужість до політичного життя, зумовлену переконаністю людини, що політика аж ніяк не впливає на її життєву ситуацію, добробут (як найчастіше й буває в країнах багатого Заходу). То чи правомірно й у цьому випадку говорити про політичну участь?

Наскільки неоднорідними є мотиви електорального абсентеїзму українських громадян, можна судити з результатів опитування, проведеного ІСПП напередодні парламентських виборів 2006 року. Відповіді на запитання: „Якщо ви не маєте наміру брати участь у голосуванні, то чому?“, розподілилися так (у % до кількості респондентів, які скоріше та однозначно не збиралися голосувати) — у нашій країні вибори не можуть бути чесними – 41; вважаю, що мій голос нічого не вирішить, – 38,7; мене не цікавить політика – 26,1; у списку немає таких партій (блоків), за які варто було б голосувати – 21,9; вважаю саму процедуру виборів недоцільною, вона позбавлена будь-якого сенсу – 12,5; інше – 12,1. Сума перевищує 100 %, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді. Розподіл відповідей істотно не змінився й напередодні парламентських виборів 2007 року.

Отже співвідношення різних мотивів електорального абсентеїзму в Україні досить стійке. Причина ігнорування виборів – це, насамперед, роздмухувана політичними силами, що перебувають в опозиції, зневіра людей у бажанні чи спроможності влади забезпечити чесні вибори, а

також зневіра в тому, що їх голос може змінити становище в країні. Однак не можна скидати з рахунку й респондентів, яких узагалі не цікавить політика і які вважають недоцільною саму процедуру виборів. Скоріше за все, ці люди принципово аполітичні.

Принципово аполітичними, напевне, є і громадяни, котрі на запитання: „Якщо ви вважаєте, що не справляєте впливу на суспільні процеси, то чому?”, відповідають: „Вважаю, що такими питаннями мають перейматися ті, хто на цьому розуміється”, – 29,5 %, або: „Я сам не відчуваю в цьому потреби” – 13 %. І тільки трохи більше 28 % заявляють, що для їх впливу на суспільні процеси немає реальних механізмів (дані ІСПП, 2007 рік).

Отже політична іммобільність має різні форми, коректно розмежувати які без з’ясування їх психологічного змісту неможливо. Тому погоджуємося з авторами, котрі поряд з абсентеїзмом, під яким розуміють цілковиту (треба б додати, мабуть, спричинену байдужістю – М. С.) відмову від участі в політичному житті, називають і такі форми іммобільності, як відчуження (відхід?) від політики внаслідок надмірної бюрократизації влади, свідомий бойкот як активне несприйняття інститутів влади і політичного режиму загалом тощо [13, с. 5]. Хоча, звісно, щодо дефініцій цих форм залишається багато запитань. Остаточне їх визначення – справа майбутнього.

З проблемою політичної іммобільності і, зокрема, електорального абсентеїзму зустрічаються всі демократичні режими, які не вдаються до адміністративного присилування громадян до участі в політиці. Існує навіть думка, що певний рівень іммобільності є ознакою стабільності демократії, оскільки відображає незацікавленість громадян у суспільно-політичних змінах, і що штучна активізація політичної участі може завдати суспільству шкоди, оскільки „чимало людей не дуже твердо віддані громадянським свободам і процедурним правам” [7, с. 306]. При цьому посилаються на досвід реалізації в країнах Заходу спеціальних програм із залучення до політики раніше пасивних верств населення (жінки, молодь, етнічні меншини), що на рубежі 1960 – 1970-х років призвело до зсуву політичного життя вправо (унаслідок консерватизму „політичних новобранців”) [3, с. 117 – 118]. Усе це й справді було. Однак важко сказати, чого в закличках до встановлення „оптимальних меж” політичної участі більше – неупередженого наукового аналізу чи бажання „сховати голову в пісок”, абстрагуватися від загроз, які тягнуть за собою апатія до політики, електоральний абсентеїзм.

Свідомочині, алетут відбувається підміна тези: такі заклики відсувають на другий план потребу підвищення рівня політичної, громадянської свідомості суспільного загалу, що може мати вельми драматичні наслідки. Недаремно ж Дж. С. Міль застерігав, що коли пасивні громадяни переважатимуть, то володарі радо перетворять своїх підданих на отару овець, зацікавлених у тому, щоб тільки пастися поряд одне з одним (цит. за [1, с. 114]). А Р. Дарендорф б’є тривогу у зв’язку з тенденцією формування, за його словами, суспільства *couch potatoes* — телеглядачів, котрі лежать на

каналі, спостерігаючи за подіями у світі, в якому вони більше не беруть участі [6, с. 90]. Тож проблема розширення **свідомої** політичної участі сьогодні актуальна, як ніколи.

Особливу роль у її вирішенні покликана відігравати громадянська освіта молоді. Цікавими є результати проекту Міжнародної асоціації з оцінювання освітніх досягнень, зреалізованого у 1999 – 2000 роках. Його завданням було вивчення ефективності громадянської освіти у 28 країнах світу (Австралія, Велика Британія, Бельгія, Болгарія, Греція, Гонконг, Данія, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Колумбія, Кіпр, Італія, Латвія, Литва, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, США, Угорщина, Чехія, Чилі, Швеція, Швейцарія). Репрезентативними національними опитуваннями було охоплено понад 140 тисяч юнаків і дівчат двох вікових когорт – 14 і 18-річного віку (час першої участі у виборах) [23].

Так-от, моделювання за результатами цих опитувань чинників, що визначають бажаність участі у виборах для молоді, дало змогу визначити три основні чинники, які мають приблизно однакову пояснювальну силу: (1) загальний рівень громадянських знань, функціонування і цінності демократії; (2) роз'яснювальна робота в школі щодо важливості участі в голосуванні; (3) інтерес до політики. До чинників середнього рівня прогностичності можна віднести частоту перегляду новин по телебаченню і читання їх у газетах і журналах, відкритість класного колективу для дискусій та участь у шкільному самоврядуванні. Родинна грамотність (наявність і розміри домашньої бібліотеки), освітній рівень батьків, чисельність сім'ї не справляють прямого впливу на рівень участі в майбутніх виборах, але є важливими опосередковуючими чинниками формування громадянських знань. Загальний висновок цього масштабного міжнародного дослідження більш ніж очевидний: участь юнаків і дівчат у шкільному житті і залучення до широкої мережі соціальних стосунків сприяють формуванню високого рівня їх політичної участі, коли вони стають дорослими.

До цього слід додати, що громадянин, як нам уже доводилося писати [15], починається з небайдужості до громадських справ. І саме виховання цієї небайдужості, а не залучення до громадських організацій (як нерідко гадають) має бути головною метою громадянської освіти. Громадські організації – вторинний продукт освіти і виховання громадянина. Без гострої потреби особистої участі у громадських справах залучення до громадських організацій і громадської роботи не лише не сприяє становленню громадянина, а й перетворюється на свою протилежність. Саме з цієї причини за часів „розвинутого соціалізму” комсомол був для найактивнішої частини радянської молоді, яка нині посідає ключові позиції й у нашій державі, не школою громадянськості, а, скоріше, школою бюрократичних навичок, і цим багатом що пояснюється в сьогоденному житті. Тому успадкована з тих часів парадигма „спочатку організація –

потім громадянин” має бути замінена на прямо протилежну: „спочатку громадянин – потім організація”.

При цьому не слід забувати, що політична соціалізація, громадянський розвиток особистості у стінах навчального закладу відбуваються як у формі організованого освітнього процесу, так і в непрямій, латентній формі, де головними чинниками є характер взаємин з педагогами, ступінь свободи учня чи студента, можливості захисту ним своїх громадянських прав, апелювання до встановлених норм і законів. Між цими формами повинна бути взаємовідповідність. Жодної користі від громадянської освіти чекати не доводиться, якщо молода людина знає: викладач вимагатиме від неї проголосувати на виборах за певного кандидата або винести під полю виборчий бюлетень. Громадянська освіта або є, або її немає – так само, як і демократія. Паліативу тут бути не може.

Висновки

У широкому значенні поняття політичної участі максимально близьке до поняття політичної поведінки пересічних громадян і фактично виконує лише функцію відмежування її від професійної політичної діяльності, політичного функціонування.

Специфічного змісту поняття політичної участі набуває у вужчому значенні, окресленому концепцією партисипативної демократії, що передбачає самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. І саме в такому розумінні політична участь заслуговує бути об’єктом спеціальних досліджень, завдання яких виходять за звичні межі вивчення електоральної активності та інших рутинних форм поведінки „рядових” учасників політичного процесу.

Існуючі типології політичної поведінки виявилися недостатньо чутливими до якісної специфіки політичної участі, особливо в її вужчому розумінні. Тому постає проблема пошуку емпіричних індикаторів, які б давали змогу надійно відрізнити власне політичну участь від інших форм політичної поведінки.

Поряд з об’єктивними показниками політичної участі важливо враховувати її суб’єктивні (психологічні) показники, зокрема мотивацію та сприйняття індивідом своєї участі в політичному процесі, суб’єктивне відчуття причетності до політики тощо. Є підстави стверджувати, що саме суб’єктивні показники відображають найсуттєвіші аспекти якісної специфіки політичної участі, її розвитку, переходу від нижчих рівнів до вищих, відкривають перспективу здійснення її своєрідної диференціальної діагностики.

Поняття політичної участі, з одного боку, суперечить поняттям політичної іммобільності, абсентеїзму, є їх антиподом, але з іншого – почасти перетинається з ними, що зумовлюється змістовою їх неоднорідністю, їх внутрішньою суперечливістю. Як політичну участь правомірно тлумачити прояви абсентеїзму, пов’язані з активним запереченням панівних у

суспільстві ідеалів і цінностей, протестом проти політичного режиму, його дій. Водночас хибним видається вбачати в абсентеїзмі в цілому одну з форм політичної участі, ігноруючи те, що його можуть спричинювати глуха байдужість до політичного життя, світоглядна індиферентність і суто споживацька психологія людини масового суспільства.

Проблема розширення свідомої участі громадян у політиці завжди була й залишається винятково актуальною для демократичних суспільств. Теза про встановлення „оптимальних меж” політичної участі вельми сумнівна як з науково-теоретичного погляду, так і з точки зору забезпечення суспільства від імовірних загроз і ризиків.

Особливу роль у самовідтворенні та розвитку політичної участі покликана відігравати громадянська освіта молоді, головними пріоритетами якої, окрім формування належного рівня громадянських знань, мають бути виховання в юнаків і дівчат небайдужості до громадських справ, а також демократичний характер їх взаємин з педагогами, забезпечення особистої свободи учня і студента, повага до його громадянських прав.

Література:

1. **Боббіо Н.** Майбутнє демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 104 – 119.
2. **Бортніков В. І.** Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
3. **Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б.** Политическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
4. **Гончаров Д. В.** Теория политического участия. – М.: Юристъ, 1997. – 206 с.
5. Громадянська освіта в школі // Постметодика. – 2001. – №2. – Режим доступу: <http://www.ipe.poltava.ua/pm/34/glossary.htm>.
6. **Дарендорф Р.** Ліберальний устрій під тиском: демократичні дилеми // У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст.: Пер. з нім. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 74 – 90.
7. **Деггер Р.** Участь у політичному житті і проблема апатії // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 304 – 326.
8. **Іваненко О., Казаков В.** Відхід як форма соціального конфлікту // Укр. моніторинг – 2003. Соціол. моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН України. – С. 402 – 410.
9. **Мелешкина Е. Ю.** Политическое поведение // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. – М.: Изд. дом „ИНФРА-М”; Изд-во „Весь мир”, 2001. – С. 152 – 171.
10. **Ольшанский Д. В.** Политическая психология. – СПб.: Питер, 2002.

– 576 с.

11. **Пирог А. В.** Психологические особенности политического участия молодежи // Наука і освіта. – 2007. – № 8/9. – С. 132 – 135.

12. **Позняк Д. В.** Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців // Соціальна психологія. – 2004. – № 1 (3). – С. 31 – 45.

13. **Приходько С. М., Редюк П. Г.** Політична участь громадян як основа демократичних процесів. – Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_4/Pryhodko,Rendyuk.doc.

14. Российская идентичность в социологическом измерении: аналитический доклад / Рабочая группа Ин-та социологии РАН // Полис. – 2008. – № 1. – С. 67 – 90.

15. **Слюсаревський М. М.** Соціально-психологічні передумови неперервності громадянської освіти особистості // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Мат-ли методол. семінару АПН України 16 груд. 2004 р. / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2005. – С. 75 – 83.

16. **Шляхтун П. П.** Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

17. **Яницкий О. Н.** Социальные движения: 100 интервью с лидерами. – М.: Московский рабочий, 1991. – 270 с.

18. **Conway M. M.** Political Participation in the United States. – 3d ed. – Washington, DC: CQ Press, 2000. – 227 p.

19. **Crotty W. J.** Political participation and American democracy. – N.Y.: Greenwood Press, 1991. – 2008. – 233 p.

20. **Milbrath L. W., Goel M. L.** Political Participation: How and why Do People Get Involved in Politics? – 1982. – 236 p.

21. **Peltzman S.** Political participation and government regulation. – University of Chicago Press, 1998. – 346 p.

22. **Scott F. E.** Participative Democracy and the Transformation of the Citizen: some intersections of feminist, postmodernist, and critical thought // The American Review of Public Administration. – 2000. – Vol. 30. – № 3. – P. 252–270.

23. **Torney-Purta J., Amadeo J.-A., Lehmann R.** Civic Knowledge and Engagement at Age 14 in 28 Countries: Results from the IEA Civic Education Study. – ERIC Digest, 2001. – Режим доступу: <http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/contentdelivery/servlet/ERICServlet?accno=ED452142>.